

Den resirkulerte Elagabal

SIRI SANDE

Denne artikkelen ble påbegynt i 2022, for da var det 1800 år siden keiser Elagabal ble myrdet. Mens 1900 års-jubileet for Trajans død i 117 e. Kr. ble minnet med en stor utstilling i Roma, ble det ikke laget noen utstilling om Elagabal, kanskje ikke så rart, for materialet ville blitt ganske tynt. Ikke bare regjerte Elagabal kun i fire år, men han ble også gjenstand for en av de mest omfattende *damnatio memoriae*-operasjonene i romersk historie.

Noen forskere hever at det bare finnes myntportretter bevart av denne upopulære keiseren, mens andre mener at det kan finnes noen få kandidater av marmor. Et av disse marmorportrettene befinner seg i Nasjonalmuseet i Oslo, hvilket gir meg anledning til å skrive en artikkel. I et tidligere nummer av *Klassisk Forum* (2018:1-2) har jeg for øvrig lovet å ta for meg de to siste keiserne av det severiske dynasti, og nå er turen kommet til Elagabal.

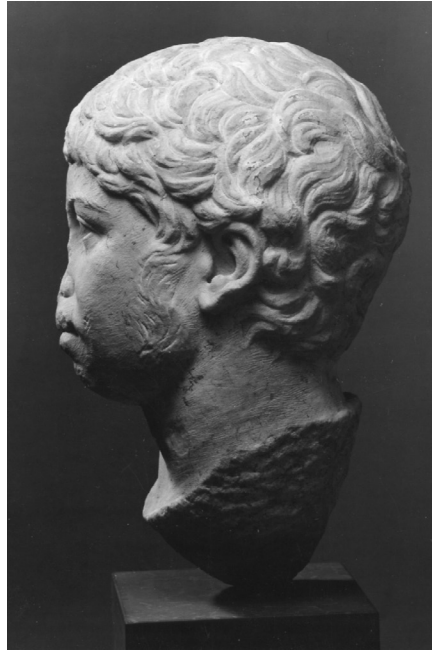
Portrettet det er snakk om (Fig. 1 a-c), ble kjøpt av H. P. L'Orange i Roma i 1930-årene og senere ført til Norge. I 1942-43 solgte L'Orange dette og seks andre portretter til riksantikvar Harry Fett. I 1966 kjøpte det daværende Nasjonalgalleriet samlingen av antikke skulpturer fra Fetts arvinger. Inventarnummeret er NGS. 1434.

Portrettet av Elagabal ble publisert i O. Thue, *Katalog over skulptur. Tilvekst 1952-1971*, Oslo 1971, hvor det har nr. 601, og i S. Ahrens og S. Sande, *Nasjonalmuseet. Antikk skulptur. Katalog* (Oslo 2014), nr. 106, der med omfattende bibliografi.

Portrettet på Fig. 1 a-c er av hvit marmor. Det er et såkalt innsetningshode, hvilket man ser av det omvendt kegleformede elementet under halsen. Overflaten på dette er grovt bearbeidet med meisel for å skape friksjon når hodet ble satt ned i en fordypning i en statue eller byste. Selve portrettet har en meget fint utarbeidet overflate som er dekket av svake spor av rasp og meisel. Disse skulle normalt vært glattet ut som siste stadium i arbeidsprosessen. Nesen og deler av haken er avslått, og ellers er det mindre skader i overflaten,

Fig. 1 a-c. Portretthode av keiser Elagabal, type 2. Oslo, Nasjonalmuseet for kunst, arkitektur og design. Foto: O. Væring.

som er preget av såkalte rotmerker. Disse oppfattes i alminnelighet som et tegn på at en skulptur er antikk. Portrettets totale høyde er 34,0 cm, høyden hake-isse 22,5 cm, bredden 18,4 cm, dybden 21,9 cm.

Den avbildete er en ung mann, nærmest en gutt, som ikke synes å være ut av tenårene. Han dreier hodet ganske svakt mot sin høyre side. Den unge mannen har glatt panne og runde, nesten barnslige, fint modellerte kinn. Et lite kinnskjegg som bare så vidt rekker ned til kjeven, er med på å understreke den portrettertes unge alder. Øyenbrynene, som møtes over neseroten, er i likhet med den tynne barten detaljert angitt. Leppene er relativt fyldige med lett opptrukne munnviker.

De enkelte lokkene i håret er plastisk utformet, særlig foran, mens de bak har en mer skisseaktig karakter. Over pannen blir lokkene spissere, de deler seg og danner mønstre som leder tanken hen på augusteiske og julisk-claudiske mannportretter. L'Orange, som publiserte vårt portrett, sier likefrem at lokkene deler seg i «nesten augusteiske motiver» («Zur Ikonographie des Kaisers Elagabal», *Symbolae Osloenses* XX, 1940, s. 152 – hele artikkelen s. 152–159).

Når man ser på håret under ett, bemerker man et større parti på hodets høyre side. Det ligger på et litt lavere nivå enn resten, og er bare flyktig bearbeidet med en butt meisel. Her har åpenbart materialet, det vil si marmoren, ikke strukket til, og man kan spørre hvorfor billedhuggeren, som åpenbart var en erfaren mann, ikke klarte å beregne marmorblokkens mål før han begynte sitt verk. Svaret må være at billedhuggeren ikke hadde

noen ny blokk til disposisjon, men et eldre hode som han har hugget om. Det er så godt gjort at hvis det ikke hadde vært for det ene partiet på høyre side, ville man aldri gjettest at portrettet er et «gjenbrukshode».

Mange av de portrettene som L'Orange kjøpte selv eller anbefalte andre å kjøpe, var av en slik art at de fleste samlere ikke ville hatt dem på sin peishylle. De kunne for eksempel mangle store stykker eller være deket av skjemmende inkrustasjoner. Slike portretter var selvfølgelig billigere, men som jeg har bemerket i tidligere artikler i *Klassisk Forum*, hadde L'Orange et «øye», og han forstod at bak et litt skjemmende ytre kunne det skjule seg noe meget interessant. Da L'Orange kjøpte Elagabal-hodet (man kjenner ikke bestemt året), må han ha skjønnet hvem det forestilte, for han publiserte det alt i 1940 som en replikk av et hode i Kapitولmuseene (Fig. 2 a-b). Dette portrettet hadde vært kjent lenge, for det kom til museene allerede i 1733. Tidligere hadde det vært eid av kardinal Alessandro Albani, hvis spillegalskap (med tilhørende tap) tvang ham til å selge sin første samling av klassiske antikviteter til August den sterke, kurfyrste av Sachsen og konge av Polen i 1728. For å hindre at kardinalens andre samling også skulle forlate Italia, kjøpte pave Clemens XII denne i 1733.

Portrettet i Kapitولmuseene er i likhet med det i Oslo et innsetningshode. Som andre skulpturer i eldre romerske samlinger er det blitt restaurert, men så godt at man først på nært hold oppdager at nesen og deler av overleppen er moderne. Hvis man utgår fra de bevarte delene, ser man at hodene i Roma og Oslo må være replikker selv

Fig. 2 a-b. Portretthode av keiser Elagabal, type 2. Roma. Musei Capitolini. Foto: Siri Sande.

om målene ikke helt stemmer. Roma-hodets høyde fra hake til isse er 24,5 cm, altså 2 cm mer enn Oslo-hodets. Dette skyldes at den som hugget sistnevnte hode, brukte et eldre hode som råstoff, og derfor måtte han forminske sin versjon en smule.

Oslo-Roma-typen må være laget i 221, året før Elagabals død, og den viser ham som en 17-årig yngling. Det finnes også et barneportrett av ham (type 1), representert i fire replikker (Fig. 3),

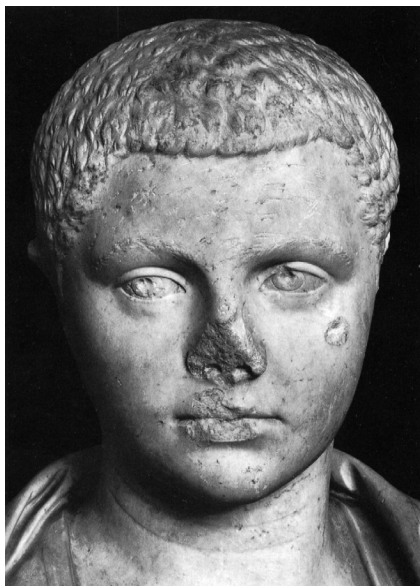

Fig. 3. Portrett av keiser Elagabal, type 1. København, Ny Carlsberg Glyptotek. Fra: K. Fittschen og P. Zanker, Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Mainz 1985.

altså dobbelt så mange som type 2 (se K. Fittschen og P. Zanker, *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom*, I, Mainz 1985, nr. 97, s. 114–115, Pl. 119, Beilage 81–82). Det er vanlig at barneportretter av upopulære keisere er bevart i flere eksemplarer enn de senere, fordi barneportrettene er mindre gjenkjennelige. Elagabals barneportrett ligger tett opp til Caracallas av dynastiske grunner, fordi det ble sagt at Caracalla var Elagabals egentlige far.

Hvem var Elagabal, og hvorfor ble han så upopulær? Han var født i 204 e. Kr. i Emesa (det nåværende Homs) i Syria. Opprinnelig het han Varius Avitus, og han var sønn av senatoren Sextus Varius Marcellus og Julia Soemias, datter av Julis Maesa. Sistnevnte var søster av Julia Domna, Septimius Severus' hustru og Caracallas mor. Varius Avitus ble i meget ung alder prest for guden Elagabal, som hadde en kjent helligdom i Emesa. Prestestillingen hadde han arvet gjennom sin mor, og den unge gutten tok sin oppgave alvorlig. Som siste stavelse i navnet viser, var Elagabal en versjon av guden Baal. Navnet betyr «fjellets gud», og han ble ofte dyrket på høyder og fjelltopper. Romerne assosierte ham både med Jupiter og guden Sol.

Lesere av *Klassisk Forum* som tilhører den eldre garde og har hatt bibelhistorie på skolen, har sikkert fått et negativt inntrykk av guden Baal, og enda verre blir det hvis de også har studert romersk historie. Til denne syrisk-fønikiske guddommen ble det ofret små barn, det var både jøder og romere enige om. En Baal-prest var

ingen tilforlately person, og som romersk keiser var han helt utenkelig. Når en Baal-prest likevel ble keiser, skyldtes det intriger fra den kvinnelige grenen av Julia Domnas familie. Julia Maesa satte nemlig ut et rykte om at datteren Julia Soemias hadde hatt et forhold til sin fetter Caracalla, og at Varius Avitus var frukten av dette.

I 217 ble keiser Caracalla myrdet under et felttog mot parterne. Den som sto bak mordet, var gardeprefekten Marcus Opellius Macrinus. Historieskriveren Cassius Dio kaller ham maurer, det vil si at han kom fra den vestlige delen av Nord-Afrika. Maurere var ifølge Cassius Dio fryktssomme og ubesluttssomme, og disse egenskapene preget også Macrinus. Da Caracalla døde, foretok han seg ingen ting med hensyn til sin myrdede forgjengers ettermæle, mens Cassius Dio mente at han enten burde ha opphøyd ham til *divus* eller utnevnt ham til samfunnsfiende med påfølgende *damnatio memoriae*. Macrinus håpet øyensynlig at Senatet ville ta denne avgjørelsen, for da ville det vært mindre tydelig at det var han som stod bak mordet. Siden Macrinus åpenbart hadde hærens støtte, stadfestet Senatet Macrinus' keiserverdighet meget motvillig, for han var bare ridder, den første under senators rang som kom på keisertronen.

Macrinus hadde en sønn som var født i 208 e. Kr., og som han senere lot utnevne til caesar under navnet Antoninus Diadumenianus. Antoninus-navnet var en gest mot soldatene, hvorav mange savnet Caracalla, som hadde gitt dem gaver og privilegier. Macrinus hadde ikke råd til å opprettholde en slik generøsitet, for Caracallas krigføring i Østen viste seg å bli svært kostbar. Det

var dyrt å holde soldater under våpen i lengre tid, og for å oppnå fred med parterne, som Caracalla hadde åpnet krig mot, måtte Macrinus betale en stor tributt. Han ble derfor beskyldt for å være hard og gjerrig, og misnøyen begynte å ulme blant soldatene.

En som forstod å utnytte denne situasjonen, var Julia Maesa. I motsetning til Macrinus' slunkne krigskasse var tempelkassen i Emesa full, og flere kilder forteller at Julia Maesa bestakk grupper av soldater for at de skulle forlate Macrinus. Julia Maesa hadde inntil Caracallas død levd ved sin søster Julia Domnas side, men var deretter vendt tilbake til Emesa, hvorfra hun kunne observere Macrinus' felttog.

Ikke langt fra Emesa lå leiren til Legio III Gallica, hvis soldater ikke var vennlig stemt mot Macrinus. Cassius Dio, som forteller den videre historien (LXXIX, 3 1–32), er litt uklar på grunn av lakuner i originalmanuskriptet, men man får inntrykk av at en profesjonell atlet ved navn Eutygianus klarte å få til et «stunt» ved hjelp av en liten gruppe menn. De sammensvorne førte den unge Varius inn i leiren iført klær som Caracalla skulle ha båret som barn, og oppildnet soldatene til å svikte Macrinus. Dennes gardeprefekt Julianus dro til leiren med en tropp soldater da han fikk nyss om dette, men han klarte ikke å erobre *castrum*, som i mellomtiden var blitt forsterket av de opprørske soldatene. Disse førte Avitus ut på festningsvollene sammen med bilder av Caracalla som ung. Avitus skulle etter sigende ligne på bildene.

Hva slags bilder det dreide seg om, får vi ikke vite, for Cassius Dio bruker bare navnet «eikones», som ofte betegner portretter. Siden man neppe kunne

slepe statuer og byster ut på festningsvollene, må det ha vært malte bilder som ble vist frem for soldatene. Disse lot seg overbevise av den påståtte likheten med Caracalla, og da de sammensvorne spurte dem hvordan de kunne svikte sønnen til sin velgjører, forlot de Macrinus og gikk over til «Pseudo-Antoninus», som Avitus konsekvent kalles av Cassius Dio. Antoninus-navnet og minnene om Caracallas generøsitet hadde den forventede virkning.

Uansett om denne historien er sann eller ikke, forteller den om bildets makt. Julia Maesa og hennes rådgivere må ha stått bak, og Cassius Dio oppgir i en senere bok (LXXXX,6) den unge Varius' lærer Gannys som den ansvarlige. Cassius Dios beretning forklarer hvorfor det var så viktig at Elagabals første portrett-type lignet på Caracallas.

Som mottrekk mot soldatenes opprør utnevnte Macrinus sin sønn til caesar. For å beskytte Antoninus Diadumenianus, som han nå het, sendte faren ham til parterkongen. Selv dro Macrinus tilbake til Antiokia, hvor han residerte (han kom aldri til Roma i sin periode som keiser), og samlet en hær som kunne slå ned opprøret. Gannys samlet på sin side de opprørske soldatene rundt seg, og i juli 218 møttes de to hærene utenfor Antiokia. Opprørerne kjempet i begynnelsen dårlig, og de ville flyktet om det ikke hadde vært for Julia Maesa og Julia Soaemias, som fulgte hæren sammen med Avitus. De to kvinnene hoppet ut av sine vogner og oppildnet soldatene til videre kamp, mens Avitus, som var til hest, galopperte av sted med draget sverd mot fienden «som om han var guddommelig inspirert». Den unge gutten

Fig. 4. Roma, Palatinen, Vigna Barberini. Terrassen for Elagabals Sol-tempel. Foto: Siri Sande.

på hesteryggen må ha gitt soldatene assosiasjoner til Aleksander den Store.

Cassius Dio, som beskriver dette slaget (LXXIX, 37–38), mener at Macrinus' soldater egentlig hadde vunnet. Ubeslutsom som han var, gjorde deres feltherre imidlertid ikke et avgjørende fremstøt, men flyktet i stedet fra slagmarken. Forkledd som menig soldat dro Macrinus vestover, antagelig i håp om å nå Roma, men ble avslørt i Chalcedon (det nåværende Kadiköy på den asiatiske siden av Istanbul) og senere drept. Hans sønn nådde heller ikke frem til parterkongen, men ble i likhet med sin far avslørt og drept på veien. Begges hoder ble sendt til Avitus, som senatet måtte akseptere som keiser.

Jeg vil fra nå av kalle Avitus for Elagabal skjønt han aldri brukte dette navnet. Hans navn som keiser var Marcus Aurelius Antoninus, mens Elagabal var navnet på hans gud. Denne ble dyrket i

form av en hellig sten (antagelig en meteoritt), og keiseren fikk stenen brakt til Roma hvor den fikk et tempel på Palatinen. I den såkalte Vigna Barberini ligger det en stor terrasse hvor templet skal ha stått (Fig. 4).

Det forarget ikke romerne at keiseren hadde innført en ny gud – nye guder hadde de sett før – men de fant det utålelig at denne guden som også ble kalt Sol Invictus, skulle stå over deres egen Jupiter og appropriere hans status og tempel. Keiser Elagabal ønsket øyensynlig å innføre en synkretistisk kult hvor noen av Romas viktigste symboler som Magna Maters hellige sten, Palladiet og den hellige ild under Vesta-templet, skulle overføres til templet på Palatinen. Keiseren var særlig opptatt av Vesta, og han mente at siden han selv var den legemliggjorte representant for guden Elagabal, burde han forene seg med Vesta ved å gifte seg

med en representant for henne, det vil si en vestalinne. Valget falt på Aquilia Severa, som han giftet seg med i 221 (Fig. 5). Forholdet vakte imidlertid så sterk indignasjon at han ble nødt til å skille seg fra henne.

På kort tid hadde keiseren klart å få det romerske folk og senat mot seg, enda han først ble velvillig mottatt. Som hans biograf Aelius Lampridius skrev: «Han hadde det gode rykte som en ny hersker ofte får når han etterfølger

Fig. 5. Kvinneportrett som antagelig viser en av Elagabals hustruer, muligens Aquilia Severa. Også dette portrettet er gjenbrukt. Roma, Museo Nazionale Romano. Foto: Siri Sande.

en tyrann» (*Scriptores Historiae Augustae* [i det følgende forkortet til *SHA*] *Antoninus Elagabalus* III,1–2). Ifølge Cassius Dio (LXXX,3) lovet Elagabal det romerske senat og folk at han alltid og i alle ting ville etterligne Augustus – og Marcus Antonius. De «augusteiske» sitatene i Elagabals pannehår (Fig. 1 a) er nok ment å gi assosiasjoner til Augustus, selv om Elagabal kom til å ligne mye mer på Marcus Antonius. Han var svært opptatt av Egypt, og eide blant annet flodhester, en krokodille og et nesehorn (*SHA, Antoninus Elagabalus* XXVIII,3). Egypt-interessen hadde han for øvrig til felles med andre «onde» keisere som Caligula, Nero og Domitian.

Cassius Dio skriver (LXXX,2) at Elagabal gjorde én ting som var en virkelig god keiser verdig: Han hevnet seg ikke på noen av dem som hadde utskjelt ham selv og hans antatte far Caracalla. Elagabals biografer gjør det klart at han helt og holdent lot seg lede av sin mor og særlig av mormoren. Ifølge Aelius Lampridius fikk Julia Maesa fast plass i Senatet som om hun var en mann, noe som var helt uheørt (*SHA, Antoninus Elagabalus* IV,2).

Elagabal (eller snarere Julia Maesa) innførte et «kvinnenes senat», som holdt til på Esquilinen. Aelius Lampridius gjør narr av dette og snakker om at kvinnene bestemte hva for type klær de forskjellige kunne bære offentlig, hva slags vogn man kunne kjøre i, hva slags ridedyr man kunne benytte, hvem som fikk lov til å bruke bærestoler og hva slags materialer disse kunne være laget av, og hvem som kunne pryde sine sko med gull og edelstener (*SHA, Antoninus Elagabalus* IV,3–4).

Til dette er det å bemerke at den slags ting faktisk var meget viktige. Romerske menn viste tydeligvis hvilken stand de tilhørte, ikke bare ved senatorenes purpurstripe på togaen, men også ved fottøyet. Antall remmer (eller mangel på sådanne) på skoene, og antall løkker som remmene var knyttet i, viste straks om man var ridder, senator eller patrisier (se S. Sande, «På stor fot», *Klassisk Forum* 2020:2, s. 33). Når Elagabal i stedet for å bruke patrisier- eller senatorsko gikk med gull og edelstener på sitt fottøy, viste han forakt for hele sin stand ved å bruke kvinnesko. Også en annen «ond» keiser, nemlig Caligula, kunne finne på å gå med «en kvinnes flate sko» (Suetonius, *Gaius* 59, oversettelse H. Mørland). Likeledes var bærestoler heller ingen fillesak. Som Suetonius skriver om Domitian som ble ydmyket av sin far: «- hver gang faren og broren forlot palasset i sine flotte sittebærestoler, ble han (Domitian) båret etter i en vanlig bærestol...» (*Domitian*, 2, oversettelse H. Mørland). Da Domitian ble keiser, forbød han kvinner med dårlig rykte å bruke bærestol. Den romerske kvinne skulle være et speilbilde av sin mann, og når hun opptrådte utenfor hjemmet, måtte hun være kledd deretter. Det ser ut til at «kvinne-senatet» overlevde Elagabal, for den hellige Hieronimus (342–420) nevner et «kvinnens senat» hvor romerske matroner daglig kom sammen, i et brev til den hellige Melania den yngre (*Ep.* XLIII,3).

Elagabal skal ha neglisjert provin-sene, men hva ble gjort i Roma under denne keiseren? Vi vet at Elagabal ville gjeninnføre Augustus' system med å inndele Roma i 14 regioner (noe som

ble utført under etterfølgeren Aleksander Severus). Colosseum ble gjenoppbygget etter en brann under Macrinus, og en søylehall foran Caracallas termer ble påbegynt. Søylehallen var planlagt, men ikke utført ved Caracallas død, og den ble fullført under Aleksander Severus. Man kan mistenke at flere av de monumentene som ble knyttet til Aleksander Severus' navn, i virkeligheten var påbegynt av Elagabal. Det var vanlig at når en upopulær keiser døde, tok etterfølgeren æren for hans monumenter, enten de var planlagt eller utført. Videre hører vi at et offentlig bad ble bygget i keiserpalasset, og at Plautius' bad (som vi ellers ikke vet noe om) ble åpnet for offentligheten. Det er karakteristisk at Elagabals biograf ikke ser åpningen av disse badene som en velgjerning mot det romerske folk, nei, den virkelige grunnen var at keiseren der kunne lete etter menn med uvanlig store kjønnsorganer (*SHA, Antoninus Elagabalus* VIII,6–7).

Hver gang Elagabals biografier forteller om en normal gjerning som keiseren utførte, kommer de samtidig med et «spark» til ham. For eksempel sier Cassius Dio at «når han (Elagabal) satt til doms, syntes han å være en slags mann» (LXXX,14,2). Av denne setningen kan vi slutte at Elagabal faktisk opptrådte som dommer, og at han ved disse anledningene så ut som en mann (det vil si at han bar toga).

Ellers er Elagabals biografi stort sett fylt av anekdoter, fra påstander om at han ofret barn til sin gud, til mere harmløse og komiske episoder. En del av disse anekdotene er resirkulerte. Når Cassius Dio sier at Elagabal om nettene prostituerte seg i bordeller iført

parykk (LXXX,13,2), gjenkjenner vi Messalina i Juvenals Satire VI,114–132. I samme kapittel forteller Cassius Dio at Elagabal åpnet et bordell i keiserpalasset (LXXX,13,3). Det samme sies om Caligula (Suetonius, *Gaius*, 41) og Commodus. Elagabal sies å ha badet offentlig sammen med kvinner, og han depilerte deres kjønnsorganer (*SHA, Antoninus Elagabalus*, XXXI,7). Det samme sies om Domitian (Suetonius, *Domitianus*, 22). Elagabal skal ha vært «gift» med en mann (Cassius Dio LXXX,1–4); *SHA, Antoninus Elagabalus*, X,5–6). Det samme sies om Nero (Suetonius, *Nero*, 28–29). Nero var «gift» med den unge Sporus og ønsket å omforme Sporus til en kvinne, mens Elagabalus ønsket at legene skulle gi ham selv en slags vagina (Cassius Dio, LXXX,16,7).

Tvilsom seksuell oppførsel er i det hele tatt typisk for «onde» keisere, men i Elagabals tilfelle er dette elementet i særlig grad utbrodert. To favoritter nevnes spesielt. Den ene var Hierokles, som ifølge Cassius Dio skal ha vært den mannen Elagabal var «gift» med. Han var en slave fra Karia i Lilleasia, og var blitt opplært som vognstyrer. Under et veddeløp i keiserens nærvær falt Hierokles ut av vognen midt foran keiserlosjen. Hjelmen falt av og avslørte et hode dekket av blonde lokker. Elagabal ble begeistret og fikk den uheldige vognstyreren ført til keiserpalasset, hvor Hierokles sjarmerte Elagabal ytterligere. Hierokles endte som en av Romas mektigste menn.

En annen favoritt var atleten Zotikos fra Smyrna. Da han møtte keiseren, kom Zotikos med den vanlige hilsenen: «Hill deg, hersker!», men Elagabal skal

ha svart: «Jeg er ikke hersker, men herskerinne!» Zotikos ble også en favoritt. Ifølge *SHA* var det Zotikos og ikke Hierokles som Elagabal var «gift» med. Det ble naturlig nok en viss rivalisering mellom de to favorittene. Den skal ha endt med at Hierokles klarte å få Zotikos til å innta et stoff som senket hans seksuelle aktivitetsnivå betraktelig, hvoretter Elagabal mistet interessen for ham.

Blant de mange anekdotene av seksuell karakter vil jeg plukke ut et «bilde» fra *SHA* (*Antoninus Elagabalus*, V,4–5). Det fortelles at Elagabal pleide å oppføre privat et spill (en pantomime) om Paris' dom med ham selv i rollen som Venus. Da lot han plutselig klærne falle, sank på kne og la den ene hånden over brystet og den andre over underlivet mens han samtidig stakk baken ut mot en partner som stod bak ryggen hans. Dette må være en parodi på Venus Pudica (den kyske Venus), en hellenistisk Afrodite-type som er bevart i flere varianter, hvorav de mest kjente er Venus Medici i Firenze og den Kapitolske Venus i Roma (Fig. 6). At forfatteren av *SHA*, Aelius Lampridius (eller hans kilde) har hatt et kunstverk i tankene, kan man også slutte av fortsettelsen, hvor det heter at Elagabal formet sitt ansiktsuttrykk for å ligne Venus slik hun var malt.

En av grunnene til at Elagabal fremstilles som en person fullstendig fokusert på sex, er antagelig at han ikke kunne la være å komme med uanstendige ord eller obskøne geberder med fingrene, selv når han opptrådte offentlig (*SHA*, *Antoninus Elagabalus*, X,7). Dette kalles henholdsvis *koprolali* og *kopropraksi*, og er karakteristisk

for personer som lider av Tourettes syndrom. Den franske legen Georges Gilles de la Tourette (1857–1904) har gitt navn til dette syndromet (men det var kjent alt i antikken), som viser seg i form av ufrivillige bevegelser (*tics*) og i noen tilfelle (ti prosent ifølge Wikipedia) i form av *koprolali* og/eller *kopropraksi*. Kanskje har Elagabal ha lidd av Tourettes syndrom, ledsaget av hyperaktivitet. Ifølge Cassius Dio (LXXX,3–4) danset han ikke bare i teatret, men også når han gikk, foretok ofringer, mottok hilsener eller holdt taler. Denne «dansingen» må vel tolkes som en form for *tics*, om den ikke skal uttrykke den rastløsheten som er typisk for hyperaktive personer.

Aelius Lampridius bruker diverse kapitler på å illustrere Elagabals ekstravagante livsførsel. Flere av hans kulinariske oppfinnelser overlevde hans død. For eksempel tilsatte han forskjellige stoffer til vinen som kvae og mynte for å gi den smak (kvae som tilsetning er riktignok mye eldre enn Elagabal), og denne skikken er en del også av vårt vellevnet (*luxuria*), skriver Aelius Lampridius (*SHA*, *Antoninus Elagabalus*, XXI,4–5). I samme kapittel heter det at Elagabal var den første som laget *insicia* av fisk. Ordet betyr hakkekjøtt, så dette må ha vært en slags fiskepudding. Denne litt kjedelige retten ville muligens bli mer interessant hvis den kunne tilbakeføres til en så eksentrisk keiser.

Elagabal gav premier til gjester som oppfant nye sauser. Hans kokker var naturligvis høyt spesialiserte. Når hans gjester hadde spist kjøtt og grønnsaker, fikk de kopier av de samme rettene laget av konditorvarer eller melkeprodukter. Siciliansk marsipan formet som

frukter må vel stå i denne tradisjonen, og våre egne påskeegg av marsipan er en blek avglans. Det å servere retter som ligner noe helt annet enn det de er, var typisk for det romerske selskapsliv. I Petronius' beskrivelse av parvenyen

Trimalchius' gjestebud serveres en rett som til forveksling ligner en helstekt gås, men som er laget av svinekjøtt (*Satyricon*, 69–70). Beskrivelsen av Trimalchius' bankett er god å ha i bakhodet når vi leser om Elagabals gjestebud,

Fig. 6. «Den Kapitolinske Venus», statue i Roma, Musei Capitolini. Foto: Siri Sande.

for vi finner tydelige likhetspunkter. Gjestene skulle hele tiden overraskes av matens mengde, dens sjeldenhet eller fordi den var noe helt annet enn den syntes å være.

Elagabal gikk lenger enn Trimalchius når det gjaldt å overraske gjestene. Hans gjester kunne bli servert kopier av mat i voks, tre, elfenben, glass, keramikk og noen ganger også marmor. De kunne videre risikere å få bilder eller broderier som viste maten, og hva slags kopier de enn fikk, måtte de drikke vin og vaske hendene mellom «rettene».

Elagabal elsket blomster og parfyme, og Aelius Lampridius beretter at han i en av sine spisesaler hadde noe som omtales som et «dreibart tak» (*SHA, Antoninus Elagabalus XXI,5–6*). Suetonius beskriver et lignende tak i Neros *Domus Aurea*, og han lar oss forstå at taket hadde paneler som kunne dreies rundt (*Nero, 31*). Trimalchius hadde et lignende tak i sitt hus (*Satyricon, 60*). Når panelene åpnet seg, falt blomster

og parfyme ned over gjestene. I Elagabals tak var det imidlertid så mange blomster at de dannet en enorm haug over gjestene, hvorav noen ble kvalt mens de prøvde å kravle ut.

Folk som ikke hadde råd til slike takkonstruksjoner, kunne spenne ut et seil, nesten som en hengekøye, over gjestene. I seilet lå det blomster eller små gaver. Disse falt ned over gjestene når man vred rundt repene som holdt seilet utspent. To veggmalerier fra Pompeii, et fra Casa di M. Fabius Rufus og et fra Casa della caccia antica, viser øyeblikket hvor seilet vris rundt og innholdet begynner å falle ut (Fig. 7). Som vi forstår, var det ikke uvanlig å overstrø gjestene med blomster eller gaver, men i Elagabals tilfelle beskrives denne skikken på en så overdreven måte at noen av gjestene mister livet. Den nederlandsk-britiske maleren Lawrence Alma-Tadema (1836–1912) har laget et berømt maleri av Elagabals gjestebud, hvor gjestene nærmest drukner i rosenblader (Fig. 8).

Fig. 7. Gjestegaver som faller fra et utspent seil, veggmaleri fra Casa di M. Fabius Rufus, VII Insula Occidentalis, Pompeii. Napoli, Museo Archeologico Nazionale. Fra: I. Brigantini og V. Sanpaolo, La pittura pompeiana, Milano 2009. OK

Fig. 8. «The Roses of Heliogabalus», maleri av Lawrence Alma-Tadema, 1888. Privat samling. Kilde: Wikimedia.

En annen morsomhet fra keiserens side var å legge gjestene på oppblåsbare puter. Mens de spiste, slapp slaver luften ut av putene slik at gjestene til slutt sank ned på gulvet. Elagabal kunne også finne på å invitere åtte skallete menn, åtte énøyde menn (keiseren hadde tydeligvis tallmani), åtte høye menn eller åtte fete menn.

Elagabal er ikke bare fiskepuddingens oppfinner, han har også oppfunnet tombola! «Denne skikken har vi fremdeles», skrev Aelius Lampridius (*SHA, Antoninus Elagabalus* XXII,2–3) omkring 400 e. Kr. Ja, også *vi* har den fremdeles! Nå var min barndoms tombola på menighetshuset en langt mer beskjeden utgave enn den som Elagabal fant på. Hos ham kunne man vinne alt fra en død hund til hundre gullmynter. Andre premier var ti hønseegg, ti struts-er, ti fluer eller ti pund bly.

Hvor uvanlige var Elagabals eksentriske handlinger? Når det gjelder fremstillinger av mat, er det selvfølgelig ikke bevart versjoner i forgjengelige materialer som broderi og voks, men vi har malerier og mosaikker som viser mat eller potensiell mat som fugler eller dyr. Slike bilder ble kalt *xenia* (Vitruvius, *de architectura* VI,vii,4), og de henspilte på gaver til gjestene (gr. *xenos* betyr gjest) eller mat som de kunne regne med å få servert. Over tre hundre *xenia* er bevart fra Vesuvbyene (Figs. 9–10). En hel bok med epigrammer av Martial (nr. 13) kalles *xenia*, og den beskriver forskjellige gjestegaver (ikke bare mat). Fremstillinger av mat var altså relativt vanlige i de bedre romerske hjem, men det som var spesielt med Elagabal, var at gjestene ikke fikk noe å spise, men måtte nøye seg med bildene.

Fig. 9. *Xenia* fra Herculaneum, Casa dei Cervi. Gjennomsiktig glass fylt med vann samt frukter. Disse er omtalt som fersken i katalogen. I så fall må de være umodne. Napoli, Museo Archeologico Nazionale. Fra: Brigantini og Sanpaolo, op. cit.

Fig. 10. *Xenia* fra Herculaneum, huset er ikke oppgitt. Øverst fiken, nederst et brød. Napoli, Museo Archeologico Nazionale. Fra: Brigantini og Sanpaolo, op. cit.

Tak som åpnet seg for å slippe ned blomster eller gaver, var heller ikke enestående, som vi har sett, men det er kanskje ikke tilfeldig at de forbindes med parvenyer (Trimalchius) eller tyranner (Nero). Å more seg over folk med forskjellige skavanker var vanlig blant de gamle romere, men oftest hadde man egne slaver med fysiske lyter, og disse ble vist frem for gjestene. Elagabal laget en vri på dette da han inviterte slike personer som gjester.

Det fortelles at Elagabal fikk laget bassenger fylt med saltvann langt fra kysten, og at han ikke spiste fisk nær havet, men bare i innlandet. Om sommeren fikk han brakt en haug av snø fra fjellene til en av hagene i sin bolig. Når Elagabal fremskaffer snø om sommeren og fisk i innlandet, er ikke dette bare ekstravagante handlinger, men de viser at keiseren er herre over naturen. Handlinger som disse inngår i et større perspektiv som handler om kontroll over naturen, noe romerne så på som forbilledlig.

Enkelte av romernes offentlige monumenter har fremkalt så store inngrep i naturen at de fremdeles er synlige: veier som skjærer gjennom landskapet og akvedukter som spenner over dype daler. Ikke alltid klarte de det de hadde satt seg fore, både Caesar, Caligula og Nero forsøkte å grave en kanal gjennom den korintiske isthmus uten å lykkes. Dikteren Statius (ca. 40 – ca. 95 e. Kr.) hevder at Domitians arbeidere kunne ha utført dette storverket hvis det ikke hadde vært forbudt (av gudene). I stedet måtte de nøye seg med å bygge en vei fra Sinuessa til Napoli. Statius beskriver denne veien i *Silvae* IV,iii. Den omfatter blant annet en bro

over elven Vulturnus, som blir demmet opp. På den måten gjør keiseren seg til herre over elven, som imidlertid finner seg i dette ettersom befalingen kommer fra Domitian. Keiseren er både bedre og sterkere enn naturen.

Men det var ikke bare keiserne som kontrollerte naturen, den romerske overklassen gjorde det samme, men i mindre målestokk. Noen ganger er omformingen av naturen relativt mild, som når Plinius den yngre lar klippe busker og trær i en av sine villaer i forskjellige fasonger (Brev V,6). Andre villa-eiere nøyer seg ikke med det. I *Silvae* II,ii, forteller Statius hvordan hans venn Pollius Felix har formet og omdannet hele landskapet rundt sin villa: Han har planert ut høydedrag og plantet trær der det ikke en gang var jord tidligere. Villaeieren har temmet stedet, og klippen må venne seg til å bære åket. Dikteren benytter verbet *domo*, som brukes om å temme store dyr som okser, men det kan også bety «undertvinge» eller «beseire». Naturen beskrives som uvillig og umedgjørlig, og på grunn av sin gjenstridighet må den temmes og tvinges.

Bruk av kostbar importert marmor fremheves både av Statius og andre diktere. I *Silvae* I,v beskrives de mange kostbare marmorsortene i Claudius Etruscus' *balneum*. Skildringen av brudens bolig i Statius' *epithalamion* for sin venn Stella og hans brud Violentilla omfatter en rekke marmorsorter (*Silvae* I,ii, 145–155). I noen litterære beskrivelser «forvandles» steinen til noe helt annet: Et hvitt marmorgulv er så likt snø at betrakteren føler at han vil synke ned hvis han beveger seg ut på gulvet, mens grønn marmor

imiterer gress. Hovedbygningen i Pollius Felix' villa ligger på et gulv som er så blankpolert at den om kvelden synes å flyte på en sjø av glass. Når man omformet et materiale så det lignet noe helt annet, kunne man også «snobbe nedad». Plinius den eldre forteller om skilpaddeskall som var behandlet så det lignet tre (NH XVI,233), og vi har eksempler på at *giallo antico*-marmor imiterer tegl. For eksempler på omforming av naturen, særlig med henblikk på marmor, vil jeg henvisse til Bente Küllerichs artikkel «*Trompe-l'oeil* i antik kunst», *Klassisk Forum* 2013:2, s. 34–43; og i et videre perspektiv Fabio Barry, *Painting in Stone. Architecture and the Poetics of Marble from Antiquity to the Enlightenment*, New Haven and London 2020.

Naturligvis benytter også Elagabal kostbar marmor. I keiserpalasset lot han legge gulv av porfyr og grønn serpentin, og ifølge Aelius Lampridius kunne man på hans tid (ca. 400 e. Kr.) ennå huske dette gulvet, som nylig var blitt brutt opp og ødelagt (SHA, *Antoninus Elagabalus* XXIV,6–7).

Ved nærmere ettersyn er flere av Elagabals eksentriske handlinger ikke så enestående som hans biografier vil ha det til, men det var likevel nok igjen til å skape irritasjon. Særlig guden Elagabals usurpasjon av Jupiters plass i hierarkiet ble regnet som utilgivelig, og det at han etter sigende ville bringe alle Romas hellige symboler til templet for sin gud på Palatinen, ble heller ikke sett på med blide øyne. Dessuten ble keiseren beskyldt for å gi imperiets høyeste embeter til uverdige personer (det vil si slike som ikke tilhørte senatoradelen).

På et visst tidspunkt ble det klart for bestemoren Julia Maesa at begeret

var fullt, og at Elagabal måtte uskadliggjøres. Hun ønsket naturligvis at dynastiet skulle beholde sin makt, og begynte derfor å favorisere sin andre dattersønn, som var født av Julia Mamaea i år 209. Denne gutten, som ifølge Herodian (V,3,3) het Aleksionos og ifølge Cassius Dio (LXXX,2) Bassianus, hadde fått en romersk oppdragelse. Da han ble utnevnt til caesar og formelt adoptert av sin fetter Elagabal i juni 221, tok han navnet Aleksander. Elagabal likte ordningen med en caesar dårlig og prøvde å få Aleksander myrdet, men han og moren ble beskyttet av den keiserlige garde, som etter sigende hadde fått store pengesummer av Julia Mamaea. Situasjonen tilspisset seg 1. januar 222, da begge fetterne var blitt utnevnt til konsul. Elagabal nektet imidlertid å opptre offentlig sammen med Aleksander. 12. mars samme år hadde den keiserlige garde fått nok, og en gruppe soldater myrdet Elagabal og hans mor. Deres lik ble slept gjennom Romas gater og kastet i Tiberen.

Elagabal regnes naturligvis til de «dårlige keisere», men man må huske på at han bare var en tenåring mens han regjerte. Det utrolige ved Elagabal er ikke så mye han selv som det faktum at en tenåring stod i spisen for et imperium. Selv om bestemoren styrte og stelte med de viktige tingene, hadde barnebarnet åpenbart ganske frie tøyler, og han hadde nesten ubegrensede ressurser til disposisjon.

Hvis man sammenligner Elagabal med moderne tenåring, ser man at han hadde mye til felles med disse. Han var glad i fest og moro, og han likte å overraske sine gjester. Som mange av nåtidens ungdommer var han usikker på sin seksuelle identitet, og denne

kunne han utprøve på vestalinner, vognstyrere og atleter.

Elagabal ville utvilsomt blitt en suksess på *TikTok*. Jeg kan se ham for meg danse i sin gull-og juvelprydete prestedrakt. Han har det som trengs for å appellere: ung og pen (hvis man skal tro hans portretter) og dessuten

fluid, med flytende seksuell identitet. «Resirkulert» er kanskje et annet moteord som kan passe: Ikke bare var hans portretter hugget ut av eldre portretter, de ble også materiale for portretter av hans etterfølger, Aleksander Severus. Hva mer kan man forlange?

siri.sande@roma.uio.no